

ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ, АНТРОПОЛОГІЇ ТА АКСІОЛОГІЇ ПРАВА

УДК 340.12

Бандура Олег Олександрович –
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії права
та юридичної логіки Національної
академії внутрішніх справ

АКСІОЛОГІЯ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Досліджено цінності права, правові цінності та право як цінність. Розкрито ціннісний аспект правознавства як наукової і навчальної дисципліни. Доведено, що аксіологія права діалектично пов'язана з іншими основними складовими філософії права як науки та посідає в ній важливе місце.

Ключові слова: право; людина; аксіологія; діалектика; правові цінності; правова діяльність.

Усі складові філософії права як науки – правові онтологія, антропологія, гносеологія, праксеологія, аксіологія – діалектично пов'язані між собою та становлять систему. Правова аксіологія досліджує ціннісний аспект права. Цінності відіграють особливу роль у праві – в удосконаленні правової реальності, діяльності людини як правової істоти, визначають мету пізнавальних процесів у сфері права. З огляду на це, необхідно дослідити місце правової аксіології в системі філософсько-правових дисциплін.

Аксіології права присвячено чимало наукових розвідок. Але жодна з них не передбачає аналіз взаємних зв'язків цієї

філософсько-правової дисципліни з іншими складовими філософії права.

Мета пропонованої увазі статті полягає в певній систематизації основних рис аксіології права та дослідженні зазначених зв'язків.

Аксіологія права вивчає ціннісний аспект права, тобто його цінності, право як цінність, а також ціннісний аспект юридичних науки й освіти.

Цінності права є загальнолюдськими, тобто такими, які право втілює в життя суспільства. Людина створила право для власних потреб, а отже, найвищою його цінністю (абсолютною цінністю, самоцінністю) є людина, її життя, свобода, відповідальність, гідність, власність, рівність, справедливість тощо.

Ідеться про людину як рід, її життя як існування всього суспільства в поєднанні з життям кожної окремої особи. Їх неможливо розокремити: життя суспільства – це життя його членів, а окрема людина може одержати умови для людського життя лише завдяки суспільству, яке, власне, й визначає людину як таку. Для права найвищою цінністю є збереження суспільства та життя кожного його члена. Найтяжчим злочином є вбивство.

Усі зазначені цінності є передумовами виживання людства, вони мають значний енергетичний потенціал і слугують аксіологічними константами, що спрямовують усю правову діяльність людини. Вони взаємопов'язані між собою й становлять систему.

Життя людини – це розвиток, реалізація всіх здібностей, закладених у ній природою – фізичних, духовних та інтелектуальних. Запорукою їх реалізації є свобода як органічна складова людського життя.

Справжня свобода – можливість вибору. Людина повинна відповідати за власний вибір. Таким чином, свобода зумовлює відповідальність. Безперечно, остання є тягарем, і багато людей готові відмовитися від свободи, щоб не нести пов'язану з нею відповідальність. Е. Фромм дійшов висновку, що більшість людей ладні поступитися свободою, щоб уникнути відповідальності.

Життя вимагає від людини опанування найближчої сфери соціуму, у якому вона живе (матеріальної, духовної,

інтелектуальної), а також перетворення її на власність. Передусім для життя потрібна матеріальна власність. До того ж, оскільки людина є духовною істотою, вона прагне духовного життя. Існує духовна власність – у тому контексті, у якому людину називають духовно багатою, якщо вона досягла високого рівня духовної культури. Наявна також інтелектуальна власність, що теж потрібна для життя. Свобода та власність тісно пов'язані між собою: чим більша власність, тим ширші можливості вибору. Водночас, чим більшою мірою людина відчуває себе вільною, тим легше їй опанувати матеріальну, духовну й інтелектуальну сфери.

У суспільстві існує певна ієрархія, у якій кожен прагне посісти гідне місце. Гідність як визнання значущості особи теж діалектично пов'язана з власністю, на якій ґрунтується гідність. Якщо людина має мінімальну матеріальну власність, здатну забезпечити лише найпростіші життєві потреби, вона може бути гідною завдяки духовній чи інтелектуальній власності. До власності в суспільстві слід ставитися гідно, морально: в очах громадян власник має бути вартим своєї власності, брати участь у добродійній діяльності.

Принципове значення для прогресування суспільства має рівність. Боротьба між окремими його членами та групами повинна відбуватись у рівних умовах, котрі можуть бути забезпечені лише законом і сильною владою. Для нормального розвитку суспільства необхідно, щоб закони встановлювали рівні права громадян і можливості їх реалізації. Право забезпечує лише формальну рівність.

Для повноцінного розвитку суспільство потребує врівноваженості, гармонії прав і свобод, причому не суто формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який би сприяв його консолідації, а не призводив до руйнівних наслідків. Формальну рівність необхідно доповнювати врахуванням внеску громадянина до суспільного блага, а також соціальними пільгами тим, хто не здатен захистити власні права (неімущим, інвалідам, дітям тощо), зважаючи водночас на необхідність збереження суспільної рівноваги.

Мірою реальної рівності в правах і свободах, коригування формальної рівності цими чинниками, соціальної гармонії слугує

справедливість. Чим вищий рівень реальної рівності в правах і свободах членів суспільства, тим справедливішим є суспільство. Справедливість – це реальна рівність у суспільстві, яка стримує рівність від перетворення на формалізм і догматизм, свободу – на анархію. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного, і фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона є особливим чинником, що забезпечує рівновагу правових цінностей, відіграє координуючу й інтегруючу роль у суспільному житті. Якщо наявний конфлікт між правовими цінностями (наприклад, нормами права), то справедливість субординує їх, визначає, яка з них за певних умов повинна бути пріоритетною для подальшого гармонійного розвитку суспільства, реалізації здібностей кожної людини й водночас рівноваги суспільних відносин.

Аксіологія права розрізняє цінності-цілі та цінності-засоби. До першої категорії належать, передусім, розглянуті нами цінності права, загальнолюдські цінності, задля впровадження яких у суспільне життя й було створено право.

Другу категорію становлять правові цінності. Їх створено правом для досягнення цінностей-цілей. Правові цінності, як і цінності права, належать до розряду духовних [1, с. 210].

Провідне місце серед них посідає правосвідомість, ті ідеї, концепції, принципи, теорії, які вона містить.

Правосвідомість дає змогу осмислити людину і світ у правовому контексті, з'ясувати їх співвідношення, сформулювати правовий світогляд, тобто систему найзагальніших уявлень про людину як правову істоту й про світ права, визначити його головне питання – ставлення людини як правової істоти до світу права. Застосування наукових методів для дослідження питань правового світогляду зумовило становлення філософії права, ключовим питанням якої є співвідношення правосвідомості та правового буття. Аксіологія права визнає головною цінністю людину як рід (окрему особу в єдності з суспільством), її збереження й розвиток, визначає такі правові цінності, як правопорядок, права та свободи людини й громадянина. Вони

служують цілями, для досягнення яких аксіологія права виробляє відповідні правові цінності-засоби. Передусім, це правові норми.

Норми природного права відображають природні (життєві) цінності людини як роду. Це, по-перше, норми, пов'язані з природними правами людини, вияв її цінностей (потреб) окремої. По-друге, до природного права належить також звичаєве право, норми якого є виявом цінностей громади як природного утворення, котре перебуває в певних природних умовах. У нормах позитивного права відображено цінності законодавця, що повинні слугувати засобом охорони правопорядку, прав і свобод людини та громадянина.

Цінність правових норм пояснюється тим, що вони слугують безпосереднім регулятором суспільних відносин. Це стосується також правових інститутів як груп взаємопов'язаних правових норм, що регулюють окремі види суспільних відносин. Правовідносини також мають високу цінність у правовому аспекті, оскільки це сфера, у якій реалізують правові норми.

Чинне законодавство завжди більшою чи меншою мірою відстає від реального життя, що має більш динамічний характер. Завдяки правосвідомості здійснюється аналіз суцього – наявного буття (передусім суспільного) та чинного законодавства, їх порівняння, а також формується уявлення про належне, нові закони. Таким чином розвивається законодавство.

Тепер звернемося до питання про право як цінність. Його створено, передусім, для впорядкування суспільного життя відповідно до загальнолюдських цінностей. Визначною цінністю, що сформувалася історично, є і власне право. Останнє має складну структуру. Насамперед, право є інструментальною цінністю, тобто слугує засобом упровадження в суспільне життя загальнолюдських цінностей, їх охорони й розвитку. Це спосіб людського життя, один із найпотужніших засобів самоорганізації суспільства [2, с. 118]. Воно є чинником збереження цілісності й консолідації соціуму, оберігаючи його від дезорганізації. Це стосується не лише окремого соціуму, а й людства загалом. Право зорієнтоване на регламентацію функціонування та розвитку суспільства й водночас на відособлення особистості, забезпечення

кожному громадянину простору для задоволення його законних прагнень, розвитку власних здібностей, що потрібно як для повноцінного його життя, так і для ефективного використання наявного в нього потенціалу суспільством.

Найважливішим показником у галузі суспільних відносин є простір для творчої самостійності особистості. Право гармонізує інтереси особи та суспільства, різних соціальних груп, сприятиме їх оптимальній рівновазі, створюючи умови для їх плідної співпраці з мінімальним ступенем конфліктності.

З огляду на загальнолюдські цінності, право прагне цивілізувати як окрему особу, її прагнення, так і суспільство загалом. Воно спрямоване на розв'язання всіх конфліктів у суспільстві ненасильницькими методами, послаблення в цих процесах ролі сваволі та хаотичності. Право слугує засобом утвердження в суспільстві всезагального стійкого порядку, воно не лише протистоїть сваволі, беззаконню, слугує їх антиподом, воно є саме такою силою, яка активно бореться з ними. Право протистоїть також тотальному підкоренню, яке виключає необхідну свободу вибору та відповідальність за власні дії. Сенс права здебільшого полягає у виключенні з життя людей «права сили». «Сила права» сама здатна подолати «право сили».

Право сприяє самореалізації та самотворенню людини в історії, робить її більш людиною. Ідейні традиції класичної юриспруденції спрямовані на підтримку гуманізму.

Сутність ефективності права полягає в тому, що воно забезпечує соціальну ситуацію нормативним підґрунтям, регулюючи соціальні відносини завдяки чітко визначеним у формальному сенсі нормам.

Право виявляється більш цінним, більш ефективним засобом упровадження в суспільне життя загальнолюдських цінностей, ніж мораль, оскільки його норми, на відміну від моральних, спираються не лише на внутрішнє переконання, а й на зовнішні щодо людини чинники, що є більш вагомими. Норм, які виражають природні права людини, потрібно дотримуватись тому, що вони зумовлені власне людською природою. Норми звичаєвого права (другої складової природного права) ґрунтуються на авторитеті громади як природного

утворення. Дотримання норм позитивного права (чинних законів) гарантує держава. Право робить більш дієвими основні моральні норми, надаючи їм статусу правових норм. Щоб цілком реалізувати потенціал права як засобу впровадження в суспільне життя загальнолюдських цінностей, його використання – як владою, так і громадянами – має бути моральним. Громадяни також не повинні зловживати своїми правами та свободами.

Порушення владою норм моралі призводить до антигуманного, антинародного законодавства, що, відповідно, спричиняє руйнування моралі, авторитету загальнолюдських цінностей у суспільстві. Осмисливши всю попередню історію, К. Маркс і Ф. Енгельс дійшли висновку, що право є піднесеною до закону волею панівного класу, засобом збереження та зміцнення системи експлуатації трудящих. Водночас пролетарська революція повинна сприяти безкласовому суспільству, а право має відмерти. В. І. Ленін використав їх теорію для створення тоталітарної радянської держави, де права й свободи людини придушували, а моральні норми не мали належного авторитету.

Нині, порівняно з минулими століттями, ситуація у світі є принципово іншою. У сучасному суспільстві на противагу конфронтації (як соціальної, так і міждержавної) дедалі більше посилюється роль співпраці, а право набуває неабиякого позитивного значення.

Право тісно пов'язане з політикою та орієнтується на принципи демократії, покликаної закріпити в оптимальних цивілізованих формах загальнолюдські цінності у сфері політичного життя. Рівень нормативно-правового закріплення демократичних принципів, а також інститутів значною мірою виражає ступінь їх реального розвитку. Через право принципи демократії набувають статусу правових. Право надає їм практичної сили, забезпечуючи умови для реалізації [3, с. 59].

Саме в умовах демократії право може повністю реалізувати свій потенціал.

Водночас воно має також власну (не інструментальну) цінність. Вона полягає в тому, що право є продуктом духовної та практичної діяльності людини, свідченням її творчих здібностей, самостійною культурною цінністю, визначним досягненням

культури, необхідною її складовою, тісно пов'язаною з іншими складовими. Право є цінним не лише як інструмент, а й саме по собі. Розуміння права лише як засобу ґрунтується на спрощеному трактуванні його як системи конкретних норм, об'єктивованих у юридичних джерелах.

Стан права є показником розвитку культури як способу людського життя. Рівень його розвитку можна розглядати як загальний показник соціального прогресу, оскільки воно регулює відносини в усіх галузях суспільного життя.

Зв'язок права з іншими сферами культури полягає в тому, що звід законів будь-якої держави демонструє хоч і специфічну, проте досить чітку картину життя цієї держави, суспільства загалом. Норми права попередніх епох нині є багатим, а часом і єдиним, джерелом пізнання епохи, особливостей життя народу, його культури, побуту, специфіки суспільно-політичного ладу. П. Сорокін зазначає, що загалом будь-який чинний кодекс, який використовували протягом десятиліть і століть, на якому ґрунтувалася діяльність органів правосуддя, відображає в істотних рисах реальність цілком точно, принаймні краще за будь-яке інше джерело [4, с. 495].

Саме завдяки тому, що в нормах права відображається життя людей (до того ж, із позиції можливих конфліктів), юриспруденція завжди була тісно пов'язана з мистецтвом, літературою, театром. У Стародавній Греції юридичні проблеми, конфлікти між свободою та деспотизмом безпосередньо втілено в трагедіях Есхіла й Софокла, які демонстрували на сцені давньогрецького театру, що був за тих часів, як зауважує С. С. Алексєєв, надзвичайно популярним і авторитетним [3, с. 57–58]. Водночас, важливе значення для права завжди мали інші галузі культури.

Право дає змогу відповідно до соціальних особливостей акумулювати істотні прогресивні елементи культури, що набувають нового розвитку в сучасних умовах. Відповідно, у теорії та практиці виникла категорія правової культури. Вона є одним із найважливіших інструментів суспільних перетворень. Правова культура поєднує соціальні ідеали й практику, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо

втілення в життя вимог законності. Правова культура сприяє реалізації цінностей, закладених у праві як феномені загальнолюдської культури, в законотворчій та застосовній діяльності. С. С. Алексєєв оцінює право як «божественну святиню в житті людини» [5, с. 398–399].

Цінність права – як інструментальна, так і власна – поділяється на особистісну (вагому для окремої людини) та суспільну (значущу для всього суспільства).

Аксіологічний аспект має також правознавство як наукова й навчальна дисципліна. Юридичне знання вирізняється істотною цінністю для суспільства. Створення розвиненого та дієвого законодавства можливе лише за умови розроблення і прийняття законодавчих актів на належних науково-аналітичних засадах. Аналіз наукових результатів дає можливість сформулювати відповідні висновки та необхідні закони. Правознавство має вивчити цінності, закладені в праві, що надасть змогу подолати той «... значний розрив між конституційними нормами, що проголошують людський вимір права й держави, та реальними суспільними відносинами, станом відповідальності держави перед людиною за власну діяльність», на якому цілком доцільно акцентує увагу Ю. С. Шемшученко [6, с. 8].

Ціннісний аспект юридичної освіти полягає в тому, що вона має на меті формування обов'язкового усвідомлення цінності права – як інструментальної, так і власної.

Аксіологія права діалектично пов'язана з іншими основними складовими філософії права – правовими онтологією, антропологією, праксеологією та гносеологією. Органічні взаємні зв'язки аксіології права з онтологією права полягають у тому, що загальнолюдські цінності, котрі слугують джерелом правових цінностей, людина визначає залежно не лише від її власної природи, а й від буття (зокрема правового). Людина та її цінності є складовими буття, а отже, цінності, зрештою, також є частиною буття. До того ж, людина розглядає буття як суще крізь призму належного, визначаючи розвиток правового буття здебільшого правовими цінностями. Таким чином, правова аксіологія

пов'язана з правовою антропологією, адже правові цінності є цінностями людини як правової істоти (вона їх визначає), а отже, мають ключове значення для неї у сфері права. Правову аксіологію можна вважати складовою правової праксеології, адже дослідження в межах останньої передбачають урахування цілей правової діяльності та їх зв'язку з правовими цінностями, які перевіряють і вдосконалюють у процесі правової діяльності. Вивчаючи співвідношення аксіології та гносеології права, слід зважати на органічний зв'язок правових (і загальнолюдських) цінностей з істиною – головною категорією правової гносеології (як і філософської). З одного боку, цінності мають бути істинними, а з іншого – істина сама слугує цінністю людини як *homo sapiens*, зокрема у сфері права.

Отже, аксіологія права досліджує ціннісний аспект права, тобто цінності права, правові цінності й право як цінність, а також ціннісний аспект правознавства як наукової та навчальної дисципліни.

Цінності права є загальнолюдськими, такими, які право впроваджує в життя суспільства. Це – людина, її життя, свобода, рівність, справедливість тощо. Правові цінності право створює для впровадження загальнолюдських цінностей у суспільне життя – правопорядок, права людини, правосвідомість, норми права тощо.

Право створене, передусім, для впорядкування суспільного життя відповідно до загальнолюдських цінностей, тобто має інструментальну цінність. До того ж, воно як таке теж становить цінність, що має особистісний та загальносоціальний характер. Аксіологічний аспект притаманний і правознавству як науковій та навчальній дисципліні.

Аксіологія права діалектично пов'язана з іншими ключовими складовими філософії права як науки – правовими онтологією, антропологією, гносеологією та праксеологією і посідає важливе місце у філософії права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філософія права : [навч. посіб.] / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов [та ін.]; за заг. ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
 2. Бандура О. О. Правознавство в системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід : [монографія] / О. О. Бандура. – Київ : Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
 3. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
 4. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. Сорокин. – СПб. : Рус. христиан. гуманист. ин-т, 2000. – 1056 с.
 5. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2006.
 6. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – Київ ; Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – 2003. – С. 7–9.
-